

Полина Спирова

ПРИНОСЪТ НА
ПРОФ. ПРОТ. ХРИСТО ДИМИТРОВ
В УСИЛИЯТА НА БПЦ ЗА ПРОВЕЖДАНЕ НА
РЕЛИГИОЗНА ПРОСВЕТА СРЕД ДЕЦА И МЛАДЕЖИ В
ПЕРИОДА 1944-1948 Г.¹

The author holds a PhD and is a Senior Assistant Professor at Sofia University “St. Kliment Ohridski.” E-mail: pspirova@theo.uni-sofia.bg; <https://orcid.org/0000-0002-4158-2954>.

Abstract: *Polina Spirova, Prof. Hristo Dimitrov and his contribution in the efforts of the Bulgarian Orthodox Church for religious education among children in the period 1944-1948.*

The article presents the Bulgarian Orthodox Church's efforts to oppose the atheist government, which removed religious education from Bulgarian schools in 1944. Prof. Hristo Dimitrov offers various options to ensure religious instruction for children and youth in this period of Bulgaria's history. The article chronologically presents the different options for religious education in schools and outside of them, which prof. Dimitrov proposes - more active involvement of the Bulgarian Orthodox Church in the religious education of children and the inclusion of priests in the educational process.

Keywords: *Religious Education, Orthodox Church, Atheist Regime*

Едно от първите действия на атеистичната власт, дошла в страната ни след 9 септември 1944 г., е да премахне молитвата и вероучението от програмата на българските училища. Министерството на народното просвещение без съгласуване и еднолично забранява религията в основните и средните училища. Правителството не счита за необходимо да мотивира това свое действие, то е „в духа на програ-

¹ Текстът е представен на юбилейна научна сесия на тема „Да останеш верен на Църквата Христова“, посветена на 50-годишнината от кончината на професор ставрофорен протоерей д-р Христо Димитров (1891-1973), София, 17 февруари, 2023 г.

мата на новата власт за разделяне на Църквата от държавата и създаване на строго научен мироглед чрез новото училище².

Скъсването на връзките между църква и образование обаче не се оказва толкова лесен процес, колкото си мислят комунистическите дейци. Следва период на сериозна съпротива от страна на Църквата. Църковното ръководство разбира, че новата власт иска да ограничи влиянието на Църквата на първо място върху младото поколение, а след това и върху цялото българско общество. БПЦ в лицето на висшия клир и преподавателите в Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ реагират веднага на тази промяна. Действията им не се ограничават само с писма и кореспонденция с Министерството на просвещението и други отговорни институции, но почти незабавно започва организация на просветни дейности, които да компенсират премахването на религиозното образование от училищата.

Проф. ставр. прот. Христо Димитров, тогава преподавател в Богословския факултет на СУ, е един от главните действащи лица в този процес. Макариополският еп. Николай нарича проф. Димитров един от „основоположниците на нашата богословска наука“, забележителен „със своето трудолюбие и работоспособност“³. Тези думи не са преувеличение, така характерно за надгробните слова. Професорът преподава в Богословския факултет дисциплините Пастирско богословие, Омилетика и Катехетика. По всяка от тях той написва фундаментални трудове, които са или единствени в нашата богословска наука, като пълния курс по Пастирско богословие в два тома, или приносни и актуални до днес, като съчиненията му, свързани с религиозното образование. Той има „над 50 студии и монографии и над 300 оригинални и преводни проповеди, катехези и статии“⁴. В същото време проф. прот. Христо Димитров се отличава „с редки морални качества: честност в мислите и действията си, откровеност, праволинейност, въздържаност, сдържаност..., скромност, кротост, коректност, почитателност, изисканост, отзивчивост...“. Като духовник, на-

² Димитров, Хр. *Свещеникът като катехет*, ГСУ 1944/45 [Dimitrov, H. *The priest as catechist*, Yearbook of Sofia University, 1944/45], 3.

³ Думите са от словото на владиката при опелото на прот. Христо Димитров през 1973 г. в София. Вж.: *Църковен вестник*, 1973, бр. 6 [Church newspaper 1973, issue 6], 6-7.

⁴ *Ibid.*

ред с другите качества, той проявява особено „усърдие в благовестието на словото Божие, душепастирска ревност, голяма църковност и преданост на делото Божие“⁵. Неговата дейност по противодействие на комунистическата власт, която се стреми да отдели младото поколение от религията, е доказателство за тези негови качества и дори за нещо повече – смелост, самоотверженост и постоянство в отстояване на пастирския си и християнски дълг да работи за християнската просвета на българските деца и младежи. Той описва изваждането на вероучението от учебната програма през септември 1944 г. като прекъсване на „връзката между народната църква и народното училище“⁶. За него, както и за църковното ръководство е немислима перспективата да се лиши младото поколение от вероучение. „Църквата дължи на своята младеж религиозно-нравствено възпитание“, пише по това време проф. Димитров, и посочва, че осигуряването на религиозно възпитание на младежите е от „стратегическо значение за Църквата“⁷.

В момент, в който новата власт целенасочено обезсилва Църквата и се старее да я унищожи, вътре в църковните среди започва своеобразна мобилизация на клира и вярващите. Създава се план за действие, който по идея на проф. Димитров включва активното ангажиране на свещениците и енориите в религиозната просвета на учениците и младежите. Страниците на „Църковен вестник“ в периода 1944-1948 г., както и трудовете на професора от онова време показват, че той е посветил силите си на тази кауза, независимо от опасността да бъде подложен на преследване и насилие от страна на опонентите си⁸.

⁵ *Ibid.*

⁶ Димитров, Хр. [Dimitrov, H. *Op. cit.*], с. 3. Според проф. Иван Снегаров премахването на религията от училищата е „откъсване от почвата, на която българското училище се е родило и растяло в миналото“. Снегаров, Ив. *Църквата и народната просвета*, София, 1946 [Snegarov, Iv. *The church and the people's education*, Sofia, 1946], 65.

⁷ Димитров, Хр. *Op. cit.*, 20.

⁸ ОФ властта се разправя безпощадно и ликвидира физически тези, които счита за свои врагове, т.е. „всеки, който по някакъв начин би проявил характер, оказал някаква съпротива“. „Всеки, който не симпатизира на новата власт и не споделя нейните идеи, се превръща във враг, реакционер и фашист“. Каравълчев, В. *Репресивната политика на комунистическата власт срещу православната църква (1944-*

Историческа обстановка

Усилията, действията, организацията, постиженията, за които ще стане дума по-нататък в текста, се случват в критичния период от есента на 1944 г. до началото на 1948 г.⁹. Това е времето на най-силния комунистически терор в страната¹⁰. Организира се Народният съд, провеждат се чистки, убийства и унищожаване на интелигенцията и духовенството в България. По това време са убити, изселени, преследвани стотици духовници¹¹. Независимо от всичко Църквата и ангажираните с църковната просвета нейни дейци не спират пред тези опасности.

Въпреки желанието на новата власт още през есента на 1944 г. веднъж и завинаги да премахне вероучението от българското училище, политическата ситуация не го позволява. Промяната е твърде радикална за българското общество, правителството все още не е укрепило напълно положението си, а Църквата все още не е подчинена и разполага с достатъчно влияние в обществото. Въпросът за вероучението в училищата се превръща в една от областите на противоборство между Българската православна църква и държавата. Представената по-долу графика описва динамиката на взаимоотношенията Църква – държава по отношение на религиозното образование в периода от септември 1944 г. до края на 1947 г. По пътя към пълното премахване на религията от училище и подчиняване на Църквата държавата прави малки отстъпки, от които се отказва веднага, щом това е възможно. Зад тази динамика стоят редица политически фактори, но крайната цел е поставена още в началото: изолиране на Църквата от живота на младото поколение и на цялото българско общество.

1964 г.), София, 2020 [Karavaltchev, V. *The repressive policy of the communist government against the Orthodox Church*. S. 2020], 59-60.

⁹ В. Каравълчев посочва, че овладяването на БПЦ от комунистическата власт се извършва именно в периода – от септември 1944 г. до декември 1947 г. *Op. cit.*, с. 90.

¹⁰ В периода септември 1944 г. – декември 1947 г. от новата власт са убити най-много хора в сравнение със следващите години. През първите 100 дни от управлението на ОФ са избити 30 000 души без съд и присъда. Каравълчев, В. Цит. съч. [Karavaltchev, V. *Op. cit.*], 35, 45.

¹¹ В първите дни на деветосептемврийския преврат са убити най-малко 20 свещеници, а Църквата веднага става обект на преследване. В първите месеци репресиите са насочени към нисшия клир – свещениците, а по-късно и към епископата. Каравълчев, В. *Цит. съч.* [Karavaltchev, V. *Op. cit.*], с. 64.

*Динамика на взаимоотношенията Църква
– държава по отношение на религиозното образование:*

9.9.1944 г. 10.1.1945 г. 15.3.1945 г. 10.7.1945 г. 15.1.1946 г. 1.2.1946 г.

Премахване на	Преподава се	Премахва се	Забранява се	Факултативно	Факултативно
факултативно	Факултативно			от свиещеници	от учители

В хода на това противоборство на полето на вероучението виждаме постоянните усилия за противодействие на ограниченията от страна на Църквата в лицето на архиереите, клира и преподавателите от Богословския факултет, както и на обикновените вярващи. Този процес е съпътстван от намиране на редица решения: създаване на различни форми за религиозно обучение, съставяне на учебни програми, учебни пособия и подготовка на кадри. Макар да говорим за кратък период от време – по-малко от 4 години – в него са създадени важни за религиозното образование концептуални текстове, програми, описан е безценен организационен опит, мобилизирани са силите за действие на хиляди хора. Незаменима подкрепа в това отношение оказват редовите миряни, църковното общество, което в тези първи години след 9 септември 1944 г. все още е силно и сплотено, независимо от репресиите и натиска на новата власт.

Инерция от миналото

Както беше посочено по-горе, в този исторически момент пълното прекратяване на обучението по Религия в българските училища за голяма част от обществото е немислимо. Вероучението е не само традиция, но от края на 20-те години на миналия век то се осмисля и като важен фактор за противодействие на болшевишките идеи, които намират добра почва сред младите учители и гимназисти¹². Атеистич-

¹² „Осмислянето на кървавите събития от септември 1923 г. и април 1925 г. от църковните дейци се свързва задължително с критиката към българското образование и учители. В църковните документи от това време антиболшевишката реторика се съчетава с критика към образователната политика в България. През 1923 г. в „Църковен вестник“ излиза специален репортаж за участието на учители и ученици във въстаническите действия през 1923 г. и се припомня, че най-ревностните и последователни борци за премахване на религиозното образование са учители-

но настроените учители оказват силно влияние върху мирогледа на подрастващите, с което ги правят добра почва за проникващите „*кървави пламъци на руския духовен пожар на демонично богоборство*“¹³. Проф. прот. Хр. Димитров публикува редица статии на тази тема и предлага начини за противодействие¹⁴.

Тези процеси са една от причините през 20-те години на XX в. Св. Синод да предприеме действия, които през следващите петнадесет години променят нагласите на обществото и държавата към религиозното образование. Това е т. нар. „духовна мобилизация“¹⁵ с цел „възвръщане на изгубените позиции и престиж на Църквата“¹⁶. Важно място в тези мерки е отделено на работата с деца и младежи и включва организирането на различни енорийски или общоцърковни прояви: беседи, неделни училища, летни лагери. Провеждането на тези дейности се осъществява чрез организиране на децата и младежите в православни християнски дружества. В тях членуват предимно ученици от средните учебни заведения. Основна цел на дружествата е осигуряване на религиозна просвета на младежите, у които се наблюдава „жажда за мироглед“¹⁷.

Според някои изследователи (Д. Калканджиева и др.) тази духовна мобилизация, започнала през 20-те години, оказва силно влияние върху процесите в края на 40-те години. В това време Църквата се ползва с доверие и авторитет в българското общество, създадени са

те, които виждат в религиозния мироглед остатъци от историческа назадничавост и изостаналост, противоречащи на научните постижения на човечеството“ (Антонова, Цв. *Позицията на Българската православна църква към кървавите събития от 1923 г.* [Antonova, Tsv. The Position of the Bulgarian Orthodox Church on the Bloody Events of 1923] https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,392/catid,145/id,24385/view,article/#_ftn44).

¹³ Протокол № 72 от заседанието на Св. Синод на 23 юли 1925, ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а. е. 41, ч. 1, л. 19-16 [Protocol No. 72 of the meeting of St. Synod, CGA].

¹⁴ Повече за това вж.: Димитров, Хр. *Религията като учебен предмет в средните училища*, ГСУ 1940-41 и Димитров, Хр. *Религиозното обучение в съвременната църква*, ГСУ 39/1938 [Dimitrov, H. *Religion as a subject in secondary schools*, YSU 1940-41 and Dimitrov, H. *Religious education in present Church*, YSU 1938-39].

¹⁵ Елдъргов, С. *Духовната мобилизация на Българската православна църква (-1939 1944)*, Сб. Религия и църква в България, София, 1999 [Eldarov, S. *The spiritual mobilization of the Bulgarian Orthodox Church*, S. 1999].

¹⁶ *Ibid.*, 254

¹⁷ *Църковен вестник*, бр. 5, 1940 [Church newspaper, 1940, iss. 5], с. 6.

устойчиви църковни организации, които подкрепят усилията на църковното ръководство да се противопостави на тоталитарната държава в първите години след 9.9.1944 г.

Опирайки се на опита от недалечното минало, през есента на 1944 г. Църквата отново започва да планира дейности, с които да компенсира действията на новата власт за премахване на религията от българските училища.

Така и в първите години след 9 септември 1944 г. Църквата запазва силното си влияние и авторитет в българското общество въпреки репресиите. В това време голяма активност проявяват Православните християнски братства, които все още са многобройни. Статия от „Църковен вестник“ показва, че дори в навечерието на 1946 г. те са над 1000 бр., а членовете им са 50 000 души, от тях 70% са жени и 30% – мъже. Те се занимават с мащабна социална дейност, включително издръжка на старопиталища и сиропиталища¹⁸.

За активността на православните организации след 9 септември 1944 г. говори нарастването на числото на абонатите за религиозните издания. „Църковен вестник“ съобщава, че през 1946 г. сп. „Християнка“, орган на Съюза на православните християнски братства в България, „е увеличило тиража си през тази година с 2 000 абонати“, а „списание „Християнче“, орган на Пловдивска митрополия, единственото християнско детско списание, има отпусната хартия за 20 000 тираж, а само в Пловдивска епархия абонатите са 50 000. Същото е положението с изданията на Русенска митрополия, с „Църковен вестник“, „Духовна култура“ и всички останали религиозни вестници и списания“¹⁹.

В рубриката „Преглед на печата“ в „Църковен вестник“ в периода 1944-46 г. може да се проследи как въпросът за премахването на ве-

¹⁸ *Църковен вестник*, 1945, бр. 23-24 [Church newspaper, 1945, iss. 23-24], 5.

¹⁹ *Църковен вестник*, 1946, бр. 3-4 [Church newspaper, 1946, iss. 3-4], 12. За сравнение, през 90-те години на 20 в., веднага след демократичните промени, когато се наблюдава голям интерес към църковната тематика и към „Църковен вестник“, тиражът на изданието никога не е надхвърлял 2 000 бр. за цялата страна. Новата редакционна колегия от есента на 1992 г. под духовното ръководство на Крупнишки епископ Натанаил, Софийски викарий (сетне Неврокопски митрополит, 1994-2013 г.), увеличи тиража на 10 000 бр., но не успя да постигне разпространение на вестника в този тираж и той след няколко месеца беше намален на 2 000 бр.

роучението от училищата се обсъжда широко – както в проправителствените издания, така и във все още съществуващите опозиционни вестници. Обществото се вълнува и е активно ангажирано с този проблем.

Това показва, че силната традиция на сътрудничество и обвързаност на училището и Църквата не могат да бъдат прекъснати изведнъж. До 1947 г. училищата продължават да организират за учениците посещения в православните храмове по време на Великия пост и на Въведение Богородично, както и за изповед и причастие. От Министерството на просвещението разрешават организирането на тези мероприятия. Така например през март 1946 г. Министерството на просвещението издава окръжно, в което се казва: „Поради това, че много от учениците от разните видове училища (средни, основни и др.)... ще постят през първата седмица на Великите пост и ще пожелаят да приемат Свето Причастие, Министерството нарежда на г. директорите... и главните учители да влязат във връзка със свещениците и да определят деня, в който учениците да отидат да приемат Свето Причастие без да пречат с дисциплината и безредието си на другите граждани. Този ден учениците, които ще приемат Св. Причастие, са освободени от учебни занятия“.²⁰

От приведените примери става ясно, че българското общество и училище не са готови да се откажат бързо и доброволно от религията в училище. За някои това е традиция, с която не искат да се разделят, за други – мирогледна увереност в необходимостта от подобно образование за младото поколение. Очакванията на всички обаче са, че Църквата е тази, която следва да организира и поведе съпротивата срещу премахването на религията в училище.

Провеждане на религиозна просвета въпреки ограниченията

Още през декември 1944 г. проф. прот. Христо Димитров публикува в „Църковен вестник“ „Доклад до Св. Синод на БПЦ по въпроса за преподаване на вероучение в училищата на най-демократичните, свободолюбиви и съседни държави“²¹. Текстът акцентира върху важността на вероучението за развитието на младото поколение: „Въпросът за преподаване на вероучение в държавните и обществени училища поради неговото жизнено и практическо значение винаги се

²⁰ Църковен вестник, 1946, бр. 9-10 [Church newspaper, 1946, iss. 9-10], 13.

²¹ Църковен вестник, 1944, бр. 20-23 [Church newspaper, 1944, iss. 20-23], 9-10.

е налагал на вниманието на всеки християнин и религиозен човек²². Подходът на проф. Димитров е индиректен, той избягва преки обвинения към новата власт, а подчертава, че „и у нас днес този въпрос все още очаква справедливо и мъдро разрешение“. Чрез подробната справка за състоянието на религиозното образование в другите страни – САЩ, Англия, Франция, Белгия, Норвегия, Германия, Югославия и Гърция – той стига до извода за необходимостта от запазването на религията в училище. Оборва тезата на новата власт, че преподаването на вероучение в българските гимназии²³ е под влияние на Германия и е „фашистко дело“, а припомня, че то „се дължи на десетилетна църковно-обществена борба“. В заключение казва: „Само у нас то (състоянието на вероучението) твърде прибързано още повече се влоши с премахването му от училищата, което нещо явно ни откъсва от гореизложената здрава основа у най-свободолюбивите народи, изолмира ни от тях и ни поставя в неблагоприятна светлина в редицата на най-демократичните западни държави и дори на нашите съседи“.

Тази статия на проф. прот. Христо Димитров е заявка, че той няма намерение да изостави каузата на религиозното обучение и възпитание в българското училище и, независимо от натиска и репресиите, ще продължи да работи в тази посока. През следващите близо четири години той предлага решения за всяка нова ситуация, в която Църквата е поставена от страна на Министерството на просвещението по отношение на статута на вероучението, и се ангажира с тяхното осъществяване.

В края на февруари 1945 г., един месец след като Министерството на просвещението въвежда факултативно обучение като единствен вариант за вероучението²⁴, преподаватели от Богословския факултет изпращат „Изложение до българския Екзарх Стефан... за разрешението на някои неотложни въпроси във връзка с религиозно-нравственото възпитание на младежта и подготовката на бъдещи работници по църковно-народната просвета“²⁵. Документът е подписан от декана проф. Хр. Гяуров и преподавателите: протопрезвитер Ст. Цанков,

²² *Ibid.*

²³ Възстановяването на религията в гимназията става през юни 1940 г. при правителството на Богдан Филов.

²⁴ С наредба-закон, публикувана в Държавен вестник, бр. 7 от 10 януари 1945 г.

²⁵ *Църковен вестник*, 1945, бр. 12-14 [Church newspaper, 1945, iss. 12-14], 7-8.

Ив. Марковски, прот. Ив. Гошев, Г. Пашев, Ив. Снегаров, Д. Дюлгеров, прот. Хр. Димитров, д-р Илия Цоневски и Б. Маринов.

Решението на Министерството на просвещението в основните училища да се въведе вероучение във факултативна форма носи със себе си много неизвестни относно организацията на провеждането му. До тогава предметът вероучение не се е преподавал по този начин. В съобщение в „Църковен вестник“ се посочва, че „въпросът за начина на преподаването му (на вероучението) се урежда сега между Св. Синод и Министерството на просвещението“²⁶. Тъй като е било ясно, че Министерството на просвещението няма да положи усилия в тази посока, затова само месец по-късно преподавателите от Богословския факултет в своето „Изложение...“ предлагат конкретни решения, взети „след обстойна размяна на мисли в специално заседание на факултетския свет“. В документа се посочва, че заради „големия смут в душите на вярващите младежи и родители от много прибрзаното премахване на религията от нашите училища се налага без повече отлагане да се обмисли как да се приложи решението на Министерството на просвещението“²⁷. Предложенията на колегията на Богословския факултет могат да се обобщят така:

1. При факултативната форма на преподаване следва родителите да дават съгласие за участие в занятията, а не децата. Да се търси от родителите съдействието на свещеника за взимане на правилно решение. След като се установят броя на децата, паралелките, часовете, ще се определят и енорийските свещеници, които ще бъдат основните вероучители. Всичко това ще се случва „по изработен от църковната власт план“.

2. Ако свещениците са малко или неподходящи, Църквата ще ангажира като вероучители и миряни (пенсионирани учители и учителки, богослови и богословки). Предлага се хоноруването им да става по следния начин: за свещениците – от средствата на енориите или от фондовете на митрополиите и Св. Синод; за миряните – от субсидията на държавата, тя е длъжна да поддържа вероучението, а в краен случай „от специални църковни средства“.

3. Предлага се в този процес да бъдат ангажирани и „дяконите-катехети, които в неделни и празнични дни ще служат в храмовете, а

²⁶ *Църковен вестник*, 1945, бр. 7-8 [Church newspaper, 1945, iss. 7-8], 5.

²⁷ *Църковен вестник*, 1945, бр. 12-14 [Church newspaper, 1945, iss. 12-14], 7-8.

през останалото време ще преподават вероучение в първоначалните училища и прогимназиите“. Подобно служение може да се повери и на „миряните-катехети (катехетки)“, подбирани сред усърдни семинаристи, богослови и богословки, които да бъдат назначавани за секретари, секретарки в енорийски братства и други църковни организации. Вероятно по този начин те са могли да получават заплата.

4. Тъй като в наредбата на Министерството на просвещението не се предвижда религия за гимназиите, преподавателите от Богословския факултет отбелязват, че този въпрос трябва „да продължава да се поставя по най-различни начини, докато се разреши поне както в основните училища“.

5. Без да се губи никакво време да се организира система на неделни или катехизически училища не само за училищната, но и за извънучилищната младеж. „Този нов катехуменат, налаган от нуждите на времето, ще може... да продължи, засили и вдълбочи религиозно-нравствената култура у народа“.

6. Църквата да продължи да настоява да се възстанови училищната молитва за всички ученици. Но се предлага тя „да се възстанови в духа на свободата на религиозната съвест“ на всички ученици. Това означава молитвата да се прочита 5 мин. преди първия час и толкова след последния, така че тези, които не желаят да се молят, да имат възможност да не влизат или да напуснат класната стая.

7. За да могат тези въпроси „ударно да се движат напред и своевременно да се разрешават“, широко и компетентно проучвани, необходимо е да се създаде специален временен учебен комитет и при Св. Синод на БПЦ с подходящ състав.

8. Преподавателите от БФ се ангажират с „идейната и практическата подготовка на необходимите учители, свещеници и ръководители“, както и в организирането на курсове, конференции, беседи и др.²⁸

Още в този първи документ, свързан с организацията на вероучението при новите условия, наложени от атеистичната власт, се забелязват идеите на проф. Хр. Димитров. Някои от тях са публикувани от него по-рано²⁹, а други по-късно ще бъдат оформени в цялостна

²⁸ *Ibid.*

²⁹ Вж. Димитров, Хр. *Религиозното обучение в съвременната църква*, ГСУ 39/1938. [Dimitrov, H. Religious education in present Church, YSU 1938-39].

система, наречена от него „Елементарен катехуменат“. В нея ключова роля е отредена на свещениците като вероучители, подкрепени от епархийското ръководство и енорияшите.

„Изложението“ на преподавателите от Богословския факултет маркира главните действащи лица, които ще си сътрудничат и ще поемат върху себе си отговорността, организацията и провеждането на религиозна просвета на децата и младежите през следващите години. Това са архиереите от Св. Синод, преподавателите от Богословския факултет и свещенството. Те обаче разчитат и на подкрепата на възпитаниците на Богословския факултет, на семинаристите и активните членове на църковното общество.

В изложението е зададен и темпът, с който този „екип“ ще работи през следващите години и готовността въпросите да се решават в кратки срокове. В текста неколkokратно се подчертава, че нещата следва „ударно да се движат напред и своевременно да се разрешават“, „без повече отлагане“, „без да се губи никакво време“. Наистина в следващите месеци проф. прот. Христо Димитров и неговите колеги от Богословския факултет с подкрепата на църковното ръководство разгръщат изключително мащабна и плодотворна религиозно-просветна дейност, която обхваща свещенството, както и голяма част от децата и младежите.

На 15 май 1945 г. Министерството на просвещението издава окръжно (№ 125) относно изучаването на вероучение. То ще се преподава по 1 час седмично във всяко отделение, клас, паралелка, като този час е първият или последният. Предметът ще се преподава от свещеници. Нареща се на училищните власти да съдействат на Църквата по прилагане на закона-наредба за вероучението в училище.

Св. Синод веднага назначава комисия, която да изработи учебен план и програма за обучение. Тя е в състав: професорите от Богословския факултет проф. прот. Христо Димитров и Борис Маринов, инспекторът по вероучение от Св. Синод Иван п. Василев и свещениците Методи п. Стефанов и Стойно (Стефан) Енев³⁰.

Междувременно през юли 1945 г. е направена нова промяна от страна на Министерството на просвещението и религията е напълно премахната от учебната програма на българското училище. Както по-

³⁰ Църковен вестник, 1945, бр. 34-37 [Church newspaper, 1945, iss. 34-37], 10.

сочва проф. Христо Димитров, в тази ситуация Църквата ще търси „разрешение на въпроса за религиозното обучение в собствената ѝ среда и с изключително нейни усилия и средства”³¹.

На 27 юли 1945 г. в Пастирско-богословския институт в Черепиш се открива първата от общо три смени на курсовете за обучението на свещеници за вероучители³². Те се провеждат всяко лято през следващите две години – 1946 и 1947 г., за да се подготвят вероучители и организатори на катехизични занимания за деца и младежи по енорийите. Те ще организират и преподават в замислените от проф. Христо Димитров енорийски неделни училища. Затова проф. Димитров е един от обучителите в свещеническите курсове в Черепиш заедно със своите колеги Иван п. Василев и Борис п. Стоименов. Сред преподавателите е и Петър Динев, който разучил с курсистите 22 детски песни, а свещ. Ст. Енев обучил свещениците на 15 детски игри³³. Само през лятото на 1945 г. курсовете в Черепишкия манастир са посетени от 135 духовни лица (протосингели, архиерейски наместници и свещеници)³⁴.

Освен теоретични беседи, курсът имал и практическа част, която се състояла „в преподаване на уроци по вероучение пред деца от първоначалното училище и прогимназията”³⁵.

Цялата дейност по обучение на свещениците за вероучители получава пълната морална и финансова подкрепа на Светия Синод. Първият курс в Пастирско-богословския институт в Черепиш през юли 1945 г. е открит от Врачанския митрополит Паисий. В изнесената пред свещениците „напътствена беседа“ той описва трудностите, които предстоят, очертава задачите пред курса и значението на предстоящата просветителска работа на българския пастир. Митрополит Паисий подчертава, че трудностите ще бъдат преодолені чрез „любовта и предаността на свещеника към младите християнчета” и тази любов ще им посочи „най-добрите пътища за религиозно-просветно

³¹ Димитров, Хр. *Енорийският катехуменат в най-ново време*, ГСУ 1946-47, 8. [Dimitrov, H. The parish catechumenate in recent times, YSU 1946-47], 8.

³² *Църковен вестник*, 1945, бр. 40-41 [Church newspaper, 1945, iss. 40-41], 4.

³³ *Ibid.*

³⁴ Димитров, Хр. *Енорийският катехуменат в най-ново време*, ГСУ 1946-47 [Dimitrov, H. The parish catechumenate in recent times, YSU 1946-47], 5.

³⁵ *Църковен вестник*, 1945, бр. 40-41 [Church newspaper, 1945, iss. 40-41], 4.

въздействие”³⁶.

Първата смяна курсисти била посетена от Екзарх Стефан и четирима митрополити: Михаил Доротоло-Червенски, Паисий Врачански, Климент Старозагорски и Филарет Ловчански³⁷.

През лятото на 1946 г. курсовете за свещеници вероучители се провеждат вече в два манастира - в Черепишкия и Бачковския³⁸. В Черепиш под ръководството на Левкийския епископ Партений се обучават свещениците от епархиите: Варненска, Доростоло-Червенска, Търновска, Ловчанска, Врачанска, Видинска, Софийска и Неврокопска. В Бачковския манастир - от Пловдивска, Старозагорска и Сливенска. Те са под надзора на Стобийския еп. Никодим (сетне Сливенски митрополит). Обучението на свещениците се провежда от преподавателите от Богословския факултет проф. Христо Димитров и проф. Борис Маринов и техни помощници. Разноските се поемат от епархийските съвети.

През 1945 г. проф. прот. Христо Димитров създава концепцията за противодействие на атеистичната власт в опитите ѝ да отчужди децата и младежите от Църквата. Той счита, че това може да стане чрез организиране на енорийски неделни училища, в които вероучители на бъдат на първо място свещениците, както и техни помощници. Тази идея получава благословението и подкрепата на Св. Синод. Проф. Димитров описва стъпките за организиране на енорийските училища, изготвя учебна програма, методически насоки за учителите, споделя конкретни педагогически съвети, осигурява разработки на уроци за всички възрастови групи³⁹. През годините 1945-1947 г. във всеки брой на „Църковен вестник“, както и в сп. „Православен пас-тир“, на което той е главен редактор, се публикуват разработени уроци за различни възрастови групи ученици. Автори на тези разработки са проф. прот. Димитров и неговият асистент д-р Тодор п. Тодоров.

Създаване на енорийски неделни училища

До есента на 1945 г. подготовката за откриването на неделните училища от страна на преподавателите в Богословския факултет е

³⁶ *Ibid.*

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Църковен вестник*, 1946, бр. 24 и 26 [Church newspaper, 1945, iss. 24-25], 16-17.

³⁹ По-подробно за това в: Димитров, Хр. *Свещеникът като катехет*, ГСУ 45-1944. [Dimitrov, H. *The priest as catechist*, YSU, 1944/45].

почти завършена. Написани са и със съдействието на Св. Синод са отпечатани практически и методически упътвания за вероучителната работа на свещениците, както и учебни помагала за учениците. През септември те са изпратени на енорийските свещеници по места.

С окръжно от 19 септември 1945 г.⁴⁰ Св. Синод разпорежда да започне подготовката за откриване на неделни училища, които трябва да започнат да функционират от средата на октомври 1945 г. На епархийските ръководства е наредено: 1. да свикат свещенически конференции, на които обучените в Черепиш свещеници да споделят опита си със събратята; 2. до началото на октомври всеки енорийски свещеник да е завършил подготовката за откриване на училище, която включва: намиране и обзавеждане на помещение, записване на ученици, разпределяне по групи и т.н.

На този етап все още няма забрана за провеждане на вероучителни занимания в сградите на училищата и Църквата основно разчита на класните стаи за тази дейност. Св. Синод отправя искане до министъра на просвещението да съдейства на религиозно-просветната и възпитателна работа.

По същото време Екзарх Стефан пише официално писмо до министъра на външните работи и изповеданията за това, че “служебни и други лица умишлено създават пречки на енорийските свещеници в тяхната вероучителна работа, като дори си служат със заплахи към родители, които изпращат децата си в енорийските църковни училища”. Екзархът иска от министъра и Министерския съвет “да се гарантира с особено постановление правото и свободата на светата ни Църква да дава религиозно образование на децата от основните училища”⁴¹.

В отговор на това искане на 1 октомври 1945 г. Министерството на просвещението издава окръжно, в което посочва, че:

1. Училищните помещения могат да се използват за преподаване на вероучение по инициатива на духовенството само в извънучебно време, ако това не пречи на провеждането на редовните занятия.

2. Училищните власти да оказват съдействие на свещениците в просветната им работа и да не им се създават пречки.

3. Не се разрешава учители да са преподаватели по вероучение.

⁴⁰ *Църковен вестник*, 1945, бр. 40-41 [Church newspaper, 1945, iss. 40-41], 6.

⁴¹ *Църковен вестник*, 1945, бр. 42-44 [Church newspaper, 1945, iss. 42-44], 5.

4. Всички учебни помагала по вероучение, използвани досега в училищата – библейски карти, картини, диапозитиви и др., да се предадат на църковните настоятелства по опис и с протокол и да се опишат от инвентарите на училищата. Така те ще могат да се използват от свещениците във вероучителната им дейност⁴².

От есента на 1945 г. започват да функционират енорийски неделни училища с програмата и по концепцията на Хр. Димитров. От 15 октомври 1945 г. с подкрепата на Църквата се открива учебната година на енорийските неделни училища в почти всички населени места. Особена ценна подкрепа в този процес оказват членовете на православните християнски братства. Според Д. Калканджиева за учебната 1945-1946 г. са организирани около 1300 енорийски неделни училища. Най-голям брой са открити в Пловдивска епархия – 321 (при налични 442 енории), а най-много трудности има в Софийска епархия, там до края на учебната 1945-1946 г. оцеляват 35 училища с 5 860 ученика⁴³. В същото време се посочва, че в София има училища с по 500 деца. Като пример може да послужи откритото през октомври 1945 г. енорийско училище при столичната катедрала “Св. Неделя”. Поради големия брой деца занятията се водят на три места: в храма „Св. Неделя“, в училището “Св. патриарх Евтимий”, в аудиториите на Богословския факултет. Обучават ги студенти от факултета под ръководството на д-р Тодор п. Тодоров, асистент на проф. Димитров⁴⁴.

В същото време продължава процесът по изолиране на БПЦ от обществения и образователен живот. През ноември 1945 г. проф. Хр. Димитров в статия в “Църковен вестник”⁴⁵ посочва, че при извършването на “просветната реформа” БПЦ е изолирана от този процес. Повод за този извод е премахването на религията от програмата на училищата с наредбата-закон от 10 юли 1945 г. В този документ се изброяват учебните предмети и сред тях вероучението не присъства. Решението за премахването му от училищната програма е взето след

⁴² *Ibid.*, 9.

⁴³ Калканджиева, Д., Българската православна църква и държавата 1953-1944 г., София, 1997, с. 79. Авторката привежда сведения за броя на енорийските училища по епархии, 82-83. [Kalkandjieva, D. *The Bulgarian Orthodox Church and the State*, 1944-1953. S. 1997], 79.

⁴⁴ *Църковен вестник*, 1945, бр. 47-49 [Church newspaper, 1945, iss. 47-49], 11.

⁴⁵ *Ibid.*, 7.

обсъждания във Висшия учебен съвет, на които представител на Св. Синод тенденциозно не е поканен. Синодалните архиереи протестираха срещу изолирането на Църквата от тези решения, но не последва никаква реакция от страна на държавата.

В тази динамична обстановка, в която става ясно, че новата власт е насочила усилията си към премахване на вероучението от живота на децата и младите хора, проф. Христо Димитров ясно заявява, че религиозната просвета през следващите години трябва да стане основна задача и дейност на Църквата. Виждането за ключовата роля на Църквата в религиозното образование на децата и младежите не е нещо, което проф. прот. Христо Димитров огласява за първи път в периода след деветосептемврийския преврат. Много преди събитията от есента на 1944 г. той повдига въпроса за необходимостта Църквата да поеме по-голяма отговорност и да участва по-активно в религиозното образование на децата и младежите. Той настоява, че енорийското катехизическо обучение следва да се провежда “успоредно” с вероучението в училищата⁴⁶. От една страна, причината за това е “нарушаване на традиционната хармония и синтеза между държавното и църковното религиозно-нравствено въздействие върху младежта и народа”⁴⁷. Затова Църквата следва да провежда своя целенасочена политика за нравствено възпитание на младото поколение. Проф. Димитров привежда примери от други държави в света, които организират религиозното образование главно чрез Църквата. “Вече в повечето християнски страни се съзнава, че религиозното обучение засяга задължението на Църквата да дава планомерно религиозно обучение и възпитание на младежта”. Този въпрос “не е само “екзистенциален” за бъдещето на Църквата, а въпрос на най-висока отговорност към Господаря на Църквата, без изпълнението на която Църквата не е вече Църква”⁴⁸.

В съчинението от 1945 г. “Свещеникът като катехет” проф. Хр. Димитров детайлно разработва идеите си за религиозно-просветната дейност на Църквата в новите условия и излага основните задачи, които стоят пред Българската православна църква в този труден

⁴⁶ Димитров, Хр. *Религиозното обучение в съвременната Църква*, ГСУ 39-1938, [Dimitrov, H. Religious education in present Church, YSU 1938-39], 1.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*, 3.

момент. На базата на тези идеи и конкретни насоки се организира работата на енорийските катехизически или неделни училища⁴⁹. В тях обучението е в три главни курса според възрастта на учениците: подготвителен (предучилищен); основен (съответстващ на основното училище) и допълнителен или горен, който съответства на средното образование.

Проф. Христо Димитров разработва “единна и цялостна психологически степенувана и вътрешно свързана... религиозно-учебна програма за цялата страна”⁵⁰. Целта ѝ е “да помогне на учениците да знаят и практикуват религиозните и нравствени истини, донесени в света от... Иисус Христос”⁵¹. Тя отговаря на следните принципи: 1. природосъобразност, тъй като е според степента на духовно развитие на учениците; 2. симбиотичност, съобразена е с техните настоящи и бъдещи житейски потребности; 3. съобразена е с учебното време - предвидена е за от 15 до 25 часа годишно; 4. концентричност, осигуряваща възможност за задълбочаване и разширяване на знанията.⁵²

Програмата включва теми за ученици от предучилищна възраст до гимназията, както и за “извънучилищна младеж”. Тя е структурирана така, че в началните класове учениците да се запознават с библейската история, някои евангелски разкази, а в по-горните класове се преминава към анализа на библейските събития и извеждане на конкретни поуки от тях, както и осмислянето им в контекста на обществените проблеми по онова време. Всички теми са свързани с реалния опит и интереси на учениците, формулирани са така, че предполагат възможност за обсъждане и диалог с учениците, разглеждане на актуални проблеми през призмата на християнската нравственост и учение. Така например в програмата за предучилищната възраст библейските разкази за Райската градина, Адам и Ева, историята на праведния Йосиф и други старозаветни истории се разглеждат в контекста на послушанието и непослушанието към Бога и обичта към близките. В програмата за основното училище са включени например следните теми: „Божии дарове наесен. Как да ги използваме.

⁴⁹ Димитров, Хр. *Свещеникът като катехет*, ГСУ 45-1944 [Dimitrov, H. *The priest as catechist*, YSU, 1944/45], 21.

⁵⁰ *Ibid.*, 21.

⁵¹ *Ibid.*, 23.

⁵² *Ibid.*, 30-31.

Божии дарове през зимата (дебелият сняг, зимният сън). Ползата от тях. Божии дарове напролет. Слънцето като най-голям Божи дар. Как да го използваме. и т.н. А в програмата на прогимназията са включени теми като: „Смелост във вярата (Авраам). Верност на себе си (Йосиф)“ и др. под.

Програмата на гимназистите и извънучилищната младеж съдържа теми от българската църковна история, но не се набляга толкова на запаметяване на дати, а историческите събития се разглеждат чрез образите на ярки личности като св. патриарх Евтимий, св. Паисий, св. Софроний Врачански (последните двама тогава не са светци), Неофит Бозвели, Неофит Рилски и др. под. Нравствени теми също са актуални за младежта, напр.: „Играта и злоупотребления с нея“. „Лошо и добро четиво; лошо и добро общество“. „Телесно здраве и душевна чистота (чист до олтара и верен до гроба) и връзката помежду им“.

За учениците от последните класове на гимназията и извънучилищната младеж са предвидени апологетични и нравствени теми. Напр.: „Живял ли Иисус Христос? Защо вярваме в Него?“ „Религия и наука“. „Щастието от труда и творчеството в професионалния и стопански живот“⁵³. Вероятно поради натиск от страна на новата власт в програмата за гимназистите са включени и такива „компромисни“ теми като „Христос като основател на нов социален ред“; „Христос и трудещият се народ“; „Трудът на жената-християнка в семейния, културния и стопански живот“; „Моисей като религиозен и социален реформатор“.

В съчинението си проф. прот. Христо Димитров дава подробни насоки на свещениците вероучители „относно учебната метода“. Той отбелязва, че въпросът за начина на преподаване не е лесен, но важен и набляга на това, че „не съществува само една, обща за всички случаи шаблонна учебна метода при вероучението, а има няколко“⁵⁴ и е важно катехетът да ги овладее и да ги използва подходящо. Той извежда главно „три външни учебни форми“, в които „словесно се облича неговото преподаване“⁵⁵:

1. *Акротична или разказна учебна форма* – при нея учителят говори, а учениците слушат. Подходяща за по-големи ученици. При

⁵³ *Ibid.*, 37-36.

⁵⁴ *Ibid.*, 41.

⁵⁵ *Ibid.*

малките може да се използва само за няколко минути, после трябва да включи и децата в урока чрез въпроси.

2. *Еротематична, въпросна, диалогична или разговорна учебна форма*. Към нея е включена и евристиката. Проф. Димитров отбелязва, че е трудна за приложение от млади учители и в многолюдни класове. Подходяща е за вероучението в основното училище и дори в по-горните класове (като дебативна или разисквателна евристика). Тя поддържа вниманието, възбужда самодейността и т.н., но във вероучението тази форма не винаги е подходяща, особено, когато се съобщават догматични истини, богослужение, исторически факти. „Вероучителните истини не могат сократично да се изнамират от самите ученици”⁵⁶, отбелязва прот. Димитров.

3. *Активна, трудова метода*⁵⁷. Тя включва активна дейност от страна на учениците: да пишат, да рисуват, да чертаят, да съчиняват текстове, да нанасят върху библейска карта географски места и градове, да очертават пътуванията на библейските герои, да правят скици на скинията и т.н.

От методическите разработки на проф. прот. Христо Димитров става ясно, че той е бил запознат с най-новите изследвания и постижения в областта на педагогиката и психологията, на философията на образованието и ги е прилагал в своята работа. Това личи и в алгоритъма на урочното занятие, който той препоръчва на свещениците вероучители. Той предлага урокът да се разработи в три стъпки, „наричани психологически”: *подготовка, предаване (изложение) и приложение*⁵⁸, които и до днес се използват като основа в методиката на обучението.

Според проф. прот. Христо Димитров първата част на урока - *подготовката* - има важно значение в урока, защото свързва опита на учениците и придобитите отпреди знания с новите. В *изложението* учителят дава нови знания. При *приложението* движението е от абстрактното към конкретното. Помага се на учениците да търсят и намират „конкретни възможности в живота, когато да постъпят съ-

⁵⁶ *Ibid.*, 43.

⁵⁷ Тук се вижда връзка с идеите на Джон Дюи, който е бил познат в педагогическите среди у нас. В периода 1946-1924 г. в България са издадени седем негови книги.

⁵⁸ Димитров, Хр. *Свещеникът като катехет*, ГСУ 1944-45 [Dimitrov, H. *The priest as catechist*, YSU, 1944/45], 51.

гласно изучените в урока поуки и религиозно-нравствен закон⁵⁹.

Освен подробни методически указания и насоки за учителите по хода на урока⁶⁰ проф. Хр. Димитров предоставя и различни предварително разработени образцови уроци. Навсякъде той посочва, че е необходимо учебното съдържание да се свърже с опита на учениците и реалните проблеми в действителността. По този начин Христовите идеали няма да бъдат за младите хора книжни постулати, а “творческа сила, която чрез любовта и служението на ближните трябва всички да направи живи дейни люде, или както казва св. ап. Павел “не само слушатели”, а и изпълнители на закона (Рим. 2:13)”⁶¹.

Той дава на свещениците вероучители и кратки педагогически напътствия във вид на сентенции, които той нарича “Общи педагогични препоръки към катехета”⁶². Тези примери показват, че те са напълно актуални и днес:

Пригоди обучението си към умственото развитието на учениците.

Винаги обучавай нагледно, от живота, и практично, с живота и за живота.

Никога не забравяй непримиримите врагове на твоето обучение: рутината и историчността, шаблона и загубването в исторически подробности.

Бори се непрестанно с еднообразния и напевен тон у себе си и преди всичко и после у другите.

Сменяй и допълвай едни с други различните учебни методи, форми, пътища.

Използвай широко черната дъска, но не пиши десет думи, когато пет са достатъчни.

Непрестанно бъди с висок дух и особено с високи идеали! В същото време бъди скромен, а не дребнав и суетен! Дори бъди смирен... Никога не хвали себе си! – Ти си нищо, а Христос е всичко.

И всякога помни, че ти си само сеяч и градинар в това велико дело на Църквата, за доброто на човечеството. Растенето и узряването са работа на Всевишния. Ти изпълни добросъвестно своята работа, а

⁵⁹ Ibid., 52.

⁶⁰ Ibid., 50-57.

⁶¹ Ibid., 22.

⁶² Ibid., 60.

*останалата предостави на Божията грижа!*⁶³.

Последните две препоръки могат да ни ориентират в каква напрегната и динамична обстановка се налага да работят проф. Димитров и свещениците вероучители, които той подготвя за работа. Призивът на професора е да не се обезсърчават от пречките и оказваната съпротива, а да помнят, че са служители на Христос и на Църквата. Това означава, че в най-трудните ситуации трябва да следват примера на своя Учител и да остават на висотата на християнския си учителски дълг.

В насоките си към свещениците вероучители проф. Димитров ги призовава да работят постоянно за повишаване на богословското си образование, а също така да се стараят да разширяват знанията и уменията си на учители. Той прилага в съчинението си списък от 56 учебни помагала и пособия, които катехетите могат да използват в работата си. Сред тях са албуми с картини, за да се осигури нагледност, текстове с теоретични разработки, няколко учебника по методика на обучението по Религия, както и разработки на уроци по вероучение⁶⁴.

Някои от свещениците тогава, повлияни от натиска на властта, голямата си пастирска натовареност или по други причини, се опитват да се отклонят от това допълнително за тях задължение – организирането на вероучителни занимания за деца. Проф. прот. Христо Димитров обаче на много места в своите трудове посочва, че обучението във вярата на младите е едно от призванията на енорийския свещеник. В подкрепа той привежда „примера и завета на Исус Христос към учениците му” (Мат. 28:19-20), както и правила на Православната църква (10-то правило на 7-мия вселенски събор) за това, че религиозното наставничество на младите хора е задължение на духовенството⁶⁵.

Той посочва, че трудностите, пред които ще се изправят свещениците катехети – липса на помещения, на отопление, на съдействие, на учебни пособия и др. под., ще бъдат преодолені от духовника в зависимост от “усилията да изпълни добросъвестно задълженията си”. От катехета се очаква да обича децата и младежите, да е пример за благочестие на учениците си, не само да преподава знания, но и “да

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*, 30-27.

⁶⁵ *Ibid.*, 24.

ги прилага на практика”⁶⁶

Проф. Димитров счита за особено важно свещениците катехети и техните помощници в енориите да бъдат подпомогнати от цялостна *църковна мрежа от инспектори по вероучение*, а към всяка епархия да има “щаб от специалисти-катехети”⁶⁷, които се ръководят от централен инспекторат при Св. Синод.

През есента на 1945 г. с много усилия успява да стартира работата на енорийските училища в отпуснатите за това класни стаи, което проф. Димитро нарича “ценно сътрудничество на училището за преподаване на вероучението”⁶⁸. Но веднага атеистичната власт поставя нови препятствия пред религиозното образование на българските деца. Цялостната организация, постигната с много усилия, е прекъсната рязко през януари 1946 г., когато в училище се забранява религиозно възпитание под каквато и да е форма. Учениците са свободни да посещават религиозни курсове, но извън училището. Малко по-късно излиза нова заповед, от 1 февруари 1946 г., според която вероучението ще се преподава само факултативно и само от учители. Това решение на властите е добре обмислено с цел да попречи. Изискването “преподаването на вероучение да става от учители не е случайно..., защото чистката на учителския състав е извършена още в края на 1944 – началото на 1945 г. чрез прилагането на Наредбата – закон за прочистване на учителския и преподавателския персонал в народните и средните училища”⁶⁹. Това означава, че вероучение на учениците ще преподават само учители атеисти, предани на комунистическите идеи, което само по себе си обезсмисля изучаването на предмета. Проф. Христо Димитров посочва още вреди, които нанася това решение на властта. Той отбелязва, че тази заповед “разстрои по безспорен начин твърде много почина на Църквата за църковен катехуменат у нас, като лиши енорийските свещеници от удобната в много отношения училищна стая..., като даде повод на отговорни и неотговорни фактори да им създават редица други затруднения и пречки”. Той добавя, че освен това заповедта “остави впечатление у мнозина енорийски свещеници, че вероучението ще може да се преподава вече в училището, но само

⁶⁶ *Ibid.*, 26.

⁶⁷ *Ibid.*, 21.

⁶⁸ *Ibid.*, 6.

⁶⁹ Калканджиева, Д. *Пос. съч.* [Kalkanjeva, D. Op. cit.], 88.

от учители и следователно, то вече и не трябва да бъде тяхна работа.”⁷⁰ В мобилизирането на свещенството за каузата на вероучението е внесен смут и това се използва от някои малодушни клирици като основание да изоставят тази дейност. Познавайки вече добре новата власт, проф. Димитров предупреждава, че тази заповед, която ангажира учителите в преподаването на вероучение, никога няма да се изпълни⁷¹, и настоява, че “нуждата от енорийски катехумента у нас е и ще бъде с всеки изминат ден все по-остра и по-неотложна”⁷².

В съчинението “Енорийският катехумента в най-ново време” (ГСУ 1946-47 г.) той си поставя за задача да посочи на базата на чуждия (католически, протестантски) и православния опит кои са най-необходимите и елементарни, възможни и удобни (при днешните условия) форми и начини за провеждане на вероучение.

Според професора провеждането на вероучителни дейности в новите условия представлява “вътрешна църковна мисия”, извънредно мирянско-клирическо сътрудничество в Православната църква”⁷³. Той счита, че това е въпрос не е само от сферата на религиозната педагогика, но и на специалното душепастирство⁷⁴.

Проф. Димитров вече няма илюзии, че са възможни преговори и договаряне с новата власт за съвместно провеждане на религиозна просвета сред децата и младежите. Предложението на прот. Димитров е Църквата да организира система за енорийско обучение, ръководена от енорийските свещеници извън училищните сгради. Тя може да функционира самостоятелно или “успоредно с редовното и факултативно вероучение в училището, ако изобщо и когато то у нас се възстанови”⁷⁵. Според него е добре Църквата да е подготвена и да контролира процеса на християнска просвета, а не да се осланя на благоволенieto на държавата, за да не се “изживеят пак съвсем излишни нови разочарования, раздразнения и дори пълно отчаяние...”⁷⁶.

Затова проф. прот. Димитров предлага Църквата да поеме цялата

⁷⁰ Димитров, Хр., *Енорийският катехумента в най-ново време*, ГСУ 1946/47 [Dimitrov, H. The parish catechumenate in recent times, YSU 1946-47], с. 7.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² *Ibid.*, 8.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ *Ibid.*, 32.

⁷⁶ *Ibid.*, 33.

тежест “за защита, издръжка и по-нататъшна организация на църковния катехуменат у нас”⁷⁷. Според него това е напълно естественият ход на събитията в държава, управлявана от атеистична власт. От друга страна, той посочва също така, че църковната просвета има своите традиции в ранната история на Църквата, а опитът на другите църковни общности извън България показва много добри резултати в образователните дейности сред младото поколение. Проф. Христо Димитров настоява, че истинското душепастирство и “катехизическо апостолство” изисква вероучението да се организира макар и в елементарен вид, като се вгради в естествения живот на енорията чрез вътрешни връзки с православното богослужение и с активното участие на енорийския свещеник и на повече подготвени миряни, като негови помощници⁷⁸.

Религиозно образование, организирано изцяло от Църквата

Затова през 1946 г. проф. прот. Димитров предлага да се организират извънучилищни форми за провеждане на вероучение, наречени “Съвременни елементарни форми на енорийски катехуменат”. Това е система от дейности, основани на опита на Православната църква и съвременни добри педагогически практики за религиозно образование на деца и младежи. Те се състоят от четири елемента:

1. Редовни вероучителни енорийски курсове.
2. Ваканционни вероучителни курсове.
3. Детски богослужения и проповеди.
4. Администриране и финансиране на енорийския катехуменат.

Важен акцент, който Хр. Димитров поставя, е, че “този катехуменат, освен, че е елементарен, т.е. несложен, то и по форма трябва да е *съвършено свободен*”. Защото „той не е в училището, а е извън него”⁷⁹. Това означава, че децата и младежите се включват в заниманията по своя воля и без никакъв натиск.

От другата страна, авторът на концепцията за религиозно ограмотяване на децата и младежите вече има опит от възможните трудности и пречки, които биха могли да възникнат пред тази дейност, за-

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*, 35.

⁷⁹ *Ibid.*, 33.

ова предлага не един вариант за религиозно образование, а набор от различни възможности, които ще позволят повече обучаеми да бъдат обхванати в катехизичните форми на Църквата, според възможностите на свещеника и енорията. Концепцията позволява децата и младежите да посещават всички форми, но могат да се възползват и само от тези, които са им достъпни в тяхната житейска ситуация. В същото време самите свещеници не винаги могат да организират всички или дадена катехизична форма за християнска просвета. Така те също имат възможност да подберат тази или тези, които отговарят на възможностите на енорията и свещеника.

Редовни вероучителни курсове

В ситуацията, при която религията е напълно премахната от училищата, Църквата трябва да създаде “системата на редовни вероучителни курсове”. Проф. Димитров обаче специално отбелязва, че за да могат те да заместят училищното вероучение като редовен или факултативен предмет, трябва да бъдат “напълно редовни, т.е. трябва да продължават през цялата година най-малко веднъж (с по един час) всяка седмица”⁸⁰.

Предвижда се обучаемите да се разделят на отделни “групи, класове и отдели (курсове) според възрастта и духовното си развитие. Спрямо това следва да се подбират различни учебни материали, да се пригаждат учебните методи и да се степенуват самите уроци. Проф. Димитров разделя учебния план на вероучителните курсове на “три главни учебни хода или курса, които съответстват на трите училищни степени”⁸¹.

Като познава отлично ситуацията в страната, проф. Димитров си дава сметка, че организацията и провеждането на тези занимания ще среща все повече трудности, затова предлага по-голяма свобода на вероучителя при подбора на програмата и методите. Той дава общи насоки какво следва да се преподава в дадената възрастова група, а учителите да си оформят конкретна учебна програма според своята богословска и педагогическа подготовка и според потребностите на конкретната възрастова група, която са организирани.

⁸⁰ *Ibid.*, 9.

⁸¹ *Ibid.*, 10.

Основните насоки, които проф. Димитров дава са: в долния курс да се изучават библейско-катехизични въпроси, които включват кратка свещена история и къси достъпни изречения от катехизиса. В средния курс да се премине катехизично-библейски курс, като се наблегне на катехизисните истини, за нагледност да се припомнят някои теми от свещената история. В третия курс централно място да се отдели на Личността на Иисус Христос⁸².

Ваканционни вероучителни курсове

Опитът показва, че една от причините част от учениците да не посещават вероучителните занимания през 1945 г. е голямата им заетост: с уроци, спявки, репетиции, събрания, сказки. Затова прот. Хр. Димитров предлага като алтернатива децата да бъдат обучавани през ваканцията, когато ще имат повече време.

От друга страна, редовните вероучителни курсове се предвижда да се провеждат само веднъж седмично. От едно занятие до друго минава много време, децата забравят какво са учили, разсейват се. Влиянието на учителя върху тях е недостатъчно ефективно, посочва професорът. Лагерите в същото време предполагат по-целенасочено и концентрирано въздействие. Всяка смяна на летовищата е с продължителност по 20-30 дни. Заниманията са редовни и по-интензивни – всеки ден от 9 до 11 или 12 ч. В същото време лагерите създават по-добри условия за участие в богослужението и ежедневната молитва.

Специално е помислено за децата от селските райони, които са преобладаващата част от учениците в страната по онова време. Тъй като през летните месеци те са ангажирани от родителите си в селскостопанската работа, се предвижда да се организират за тях вероучителни курсове през зимната и пролетната ваканция. В тях да има вероучителни занимания, изучаване на религиозни и църковно-богослужебни песни, игри и трудови занимания⁸³.

Ако свещеникът е твърде зает, а няма и достатъчно помощници, проф. Христо Димитров предлага още един вариант за вероучителни занимания в селата. Изучаването на библейските текстове да се орга-

⁸² *Църковен вестник*, 1947, бр. 28-29 [Church newspaper, 1947, iss. 28-29], 3-4.

⁸³ *Ibid.*

низира от родителите по домовете на децата. Да се събират на групи, да четат и коментират библейските истории и поуки, а енорийският свещеник да ги наглежда и наставлява веднъж в месеца.

Детски богослужения с проповеди

Проф. Христо Димитров предлага още една форма на религиозна просвета - детски богослужения с проповеди, които да се организира всеки неделен ден на вечерното богослужение. Децата да участват в службата според възможностите си – да четат псалми, да участват в песнопенията, да помагат по друг начин. Свещеникът следва да подготви проповед за децата и ученици върху неделното евангелско четиво, от което да се извадят “основни истини на християнското вероучение и нравоучение”⁸⁴.

Четвъртият елемент от концепцията на проф. Христо Димитров за катехизични занимания с децата и младежите включва организирането на административен апарат, кадри на различните нива на църковната администрация, които да подкрепят и подпомагат усилията на свещениците и техните сътрудници в просветната дейност. Това означава Църквата да организира и поддържа екип от хора, които да се занимават с подготовката, защитата и издръжката на вероучителите.

Проф. Христо Димитров посочва, че за да изпълняват задълженията си на вероучители, свещениците имат нужда от подходящо помещение с оборудване, мебели, карти, картини, книги, както и помощници. Това могат да бъдат пенсионирани учители, богослови, семинаристи, певци, дякони и специални катехети, студенти, гимназисти.

Подготовката, организацията и провеждането на катехизичните занимания в енориите са съпътствани с репресии от страна на властта, открито преследване и дори физическо унищожаване на свещениците и техните сътрудници. Комунистическото правителство следва предварително начертания си план за пълно подчинение на Църквата и премахване на религията от живота на обществото.

През ноември 1946 г. проф. Христо Димитров публикува на първа страница в „Църковен вестник“ своята статия „Светско или строго демократично образование?“⁸⁵ относно готвените промени в консти-

⁸⁴ *Ibid.*.

⁸⁵ *Църковен вестник*, 1946, бр. 39 [Church newspaper, 1946, iss. 39], 1-2.

туцията на България и пълната забрана на вероучението в българското училище. Тезите, изложени от прот. Димитров, звучат напълно актуално и днес, а опасенията му за зловредното влияние на атеизма върху българското образование се оказват напълно основателни и виждаме горчивите плодове дори в нашето съвремие. В статията си проф. Димитров доста смело критикува действията на властта относно религиозното обучение, което е премахнато „набързо и най-старателно“ от всички училища. Той коментира проекто-конституцията, в която се казва, че българските граждани ще имат право само на „светско образование с демократичен и прогресивен дух“. Той открито заявява, че новата власт подготвя въвеждането на „безрелигиозно образование“. „В него на мястото на религиозното обучение ще се преподава светско (лаическо) нравоучение без Бога и без Христа!“. Той предвижда, че при това светско образование за Бога и за Христос „вече не ще може да се говори!“.⁸⁶

Пророчески звучат предупрежденията на проф. прот. Димитров за последиците и вредите от такова образование за „деца и родители, за народ и държава?“ Той посочва, че без религията „не ще можем да разберем духа, основните линии и цели на общочовешката култура..., не ще можем да разберем също миналото и историята на нашия народ: държавното ни обединение, зараждането и развитието на старата ни книжнина, различните духовни движения у нас, възрождането ни, духовното ни и тясно свързаното с него политическо освобождение...“.⁸⁷

Той предвижда, че на мястото на религия атеистичната власт ще постави природознанието, а това ще доведе до нежелани последици, „защото природата не може да научи човека на нравственост, нито на любов към другите човеци, защото в нея властва законът за борбата за съществуване. Пренесен в живота на отделния човек и на народите, тоя закон води... до размирието на нашето време и до война на всички срещу всички!“.⁸⁸

Той припомня, че „християнските идеи, чувства и мотиви за любов към ближния и към врага, за истинско братство и равенство, за свобода и правда са главните основи на строго демократично обра-

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ *Ibid.*

зование. Те са първите и необходими фактори за всички най-ценни придобивки в областта на духовно-културния, стопански и обществен напредък на човечеството⁸⁹. В статията се отбелязва, че именно християнството ражда великите идеи в педагогиката – за всеобщност на образованието (за бедни и богати), за повече нагледност, за „простор на човешкия дух при самото образование“⁹⁰.

Той апелира в бъдещата конституция да не се отстранява напълно религиозният елемент в образованието на българските граждани. „Вместо „светско“ и следователно безрелигиозно образованието трябва да бъде и у нас цялостно и строго демократично. То трябва да гарантира факултативно във и вън от училище религиозно образование на всички младежи, които го желаят, заедно със също толкова свободно практикуване на молитвата“⁹¹. Той настоява в чл. 64 от проектоконституцията да се махне думата „светско“, а да стои „образованието е строго демократично с прогресивен дух“. С това ще се избегнат „някои произволни тълкувания и ограничения“⁹².

През юли 1947 г. проф. прот. Христо Димитров публикува в „Църковен вестник“ в обобщен вид своята концепция за провеждане на катехизични занимания с деца и младежи под заглавие „Неотложна нужда от елементарен енорийски катехуменат у нас“⁹³.

В нея той посочва, че въпреки последното постановление на Министерски съвет от 1.2.1946 г., което отменя забраната за провеждане на религиозно възпитание и обучение в училищата, тя фактически остава в сила. Независимо от „настойчивите и постоянни постъпки“ на Екзарх Стефан, Св. Синод и Свещеническият съюз за възстановяване на вероучението в училищата властта не предприема необходимите действия. Затова, като използва трибуната на „Църковен вестник“, проф. прот. Христо Димитров отново апелира религиозната просвета на децата и младежите да бъде поета изцяло от свещенството и църковните структури – енории, епархии, Св. Синод. Независимо от на-

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ *Ibid.*

⁹² Св. Синод излиза със свое становище върху проектоконституцията, публикувано в следващия брой на *Църковен вестник*, 1946, бр. 40-41 [*Church newspaper*, 1946, iss. 40-41], 1-3.

⁹³ *Църковен вестник*, 1947, бр. 28-29 [*Church newspaper*, 1947, iss. 28-29], 3-4.

прегната обстановка и нескрития натиск на властта върху Църквата, проф. Димитров продължава да настоява, че духовенството не може да престане да изпълнява своя дълг да учи и да проповядва Христос на деца и възрастни. Чрез предлаганата от него концепция това може да се осъществява изцяло в системата на Църквата. Статията излиза в навечерието на приемането на новата конституция на страната (станало факт през декември 1947 г.), в която е вече ясно, че Църквата ще бъде изолирана от училищната система и няма да може да оказва влияние върху подрастващото поколение.

Така единственото място за получаване на религиозни знания на децата и младежите остават енорийските прицърковни училища. В същото време комунистическата власт полага целенасочени насилнически действия за ограничаване на достъпа на новото поколение до Църквата. Недостатъчният брой свещеници, насилственото ограничаване на дейността им, изолирането на младото поколение от влиянието на Църквата и редица други неблагоприятни фактори не дават възможност идеите на проф. прот. Христо Димитров за енорийски катехизически училища да се разгърнат. Според Д. Калканджиева “до края на 1947 г. вероучителното дело на Църквата бавно агонизира, за да бъде преустановено окончателно с приетия на 24.2.1949 г. Закон за изповеданията”⁹⁴. Той забранява на Църквата да работи с деца и младежи и да открива социални заведения, като съществуващите са национализирани. Така атеистичната власт отрязва окончателно възможността на Църквата да организира християнска просвета не само сред деца и младежи, но и сред възрастните си пасоми, а последиците от тези близо 50 години безпросветност продължават да оказват влияние на българското общество и сега.

В заключение

Периодът от септември 1944 г. до края на декември 1947 г. е време, в което с жестокост и безпощадност се налага контрол над дейността на Българската православна църква от комунистическия режим⁹⁵. Част от този процес са целенасочените действия по скъсването на традиционната връзка на Църквата с българското училище. В про-

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ Каравълчев, В. Пос. съч. [Kalkanjeva, D. Op. cit.], 90.

дължение на почти четири години новата власт постепенно премахва религията от учебните програми на всички класове, забранява религиозното образование в училищата и всякакъв достъп на Църквата до децата и младежите. В същото време обаче е на лице безпрецедентна мобилизация на църковните сили за отстояване на правото на Църквата да проповядва и да просвещава младото поколение. В този процес са активно ангажирани както висшите духовници, така и свещенството и миряните. Важен фактор в дейностите по запазване на религиозното образование в училищата е единомислието и сътрудничеството между архиереите от Св. Синод на БПЦ и академичната общност на Богословския факултет на СУ. Това съработничество дава възможност да се реагира бързо и адекватно в динамичната и агресивна политическа обстановка. Активната роля на Църквата в този процес има ключово значение. От една страна, като организира, подкрепя и финансира различните дейности по провеждане на религиозна просвета (курсове за свещеници, създаване на програми и учебни пособия, организиране на неделни училища и т.н.). От друга, като активен участник в преговорите с държавата, общините и другите институции, свързани с провеждането на религиозно образование. Десетки писма, срещи и преговори са разменени и проведени през тези години между архиереите и отговорните служители в държавната администрация в усилията да не се допусне окончателното прекъсване на връзката на Църквата с младото поколение. Независимо от всичко обаче държавата, използвайки репресивния си апарат, успява да изолира Църквата от обществения живот и не ѝ дава никаква възможност да развие паралелна на училищната религиозно-просветна дейност в енориите.

В лицето на проф. прот. Христо Димитров и неговите сътрудници откриваме изключителни примери за самоотвержена отдаденост на образователната мисия на Църквата. Трудностите, пречките, заплахите, ограниченията, насилието не са в състояние да спрат пастира и неговите помощници в делото на християнската просвета. Трудовете и непоколебимостта в следването на пастирския дълг, които показва проф. прот. Христо Димитров, могат да послужат като ръководство и вдъхновение и днес, когато усилията са насочени към *възстановяване* и развитите на религиозното образование в България. Не по-малко ценни са неговите конкретни предложения, практически насоки и

теоретични разработки, които могат да бъдат използвани творчески за решаване на редица съвременни предизвикателства в религиозното образование и неговата организация. Остава актуален неговият призив Църквата да развива и поддържа своя образователна дейност в енориите и епархиите, която да допълва и коригира религиозното образование в училищата, за да въздейства благотворно върху духовно-нравственото възпитание на младото поколение.

Усилията за запазване на религиозното образование в българското училище в периода 1944-1948 г. от перспективата на днешния ден изглеждат сякаш напразни, обречени на логичен неуспех. Въпреки това участниците в този процес – архиереи, духовници, преподаватели, учители, редови миряни независимо от трудностите, репресиите и постоянно засилващия се натиск не губят надежда, не са отказват докрая, твърдо убедени в своята отговорност пред младото поколение.

Напълно актуални и днес са думите на проф. прот. Христо Димитров към учителите и свещениците вероучители: „Непрестанно бъди с висок дух и особено с високи идеали!⁹⁶“. Това е призив на пастир и християни, за когото просветната мисия е дълг и призвание, а личността му - пример за околните. Да запазиш висок дух и високи идеали в годините на насилнически атеистичен режим или когато възстановяването на религиозното образование изисква огромни усилия, е предизвикателство, но и задължение за просветителя, за когото „Христос е всичко⁹⁷“.

Библиография

Антонова, Цв. Позицията на Българската православна църква към кървавите събития от 1923 г. https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,392/catid,145/id,24385/view,article/#_ftn44)

Димитров, Хр. Религиозното обучение в съвременната Църква, ГСУ 1938-39, с. 1. [Dimitrov, H. Religious education in present Church, YSU 1938-39], с. 1.

Димитров, Хр., Енорийският катехуменат в най-ново време, ГСУ 1946/47

⁹⁶ Димитров, Хр. *Свещеникът като катехет*, ГСУ 45-44 [Dimitrov, H. The priest as catechist, YSU, 1944/45], 60.

⁹⁷ *Ibid.*

[Dimitrov, Hr. The parish catechumenate in recent times, YSU 1946-47].

Димитров, Хр. Енорийският катехуменат в най-ново време, ГСУ 1946-47 [Dimitrov, H. The parish catechumenate in recent times, YSU 1946-47].

Димитров, Хр. Свещеникът като катехет, ГСУ 44-45 [Dimitrov, H. The priest as catechist, YSU, 1944/45].

Каравълчев, В. Репресивната политика на комунистическата власт срещу православната църква (1944-1964 г.), София, 2020, с. 59-60 [Karavaltchev, V. The repressive policy of the communist government against the Orthodox Church. S. 2020].

Димитров, Хр. Религиозното обучение в съвременната църква, ГСУ 1938/39. [Dimitrov, H. Religious education in present Church, YSU 1938-39].

Елдъров, С. Духовната мобилизация на Българската православна църква (1939-1944), Сб. Религия и църква в България, София, 1999. [Eldarov, S. The spiritual mobilization of the Bulgarian Orthodox Church, S. 1999].

Калканджиева, Д. Българската православна църква и държавата 1944-1953 г., София, 1997 [Kalkandjieva, D. The Bulgarian Orthodox Church and the State, 1944-1953. S. 1997].

Протокол № 72 от заседанието на Св. Синод на 23 юли 1925, ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а. е. 41, ч. 1, л. 16-19 [Protocol No. 72 of the meeting of St. Synod, CGA].

Снегаров, Ив. Църквата и народната просвета, София, 1946 [Snegarov, Iv. The church and the people's education, Sofia, 1946].

Църковен вестник, 1945, бр. 40-41 [Church newspaper, 1945, iss. 40-41], с. 4.

Църковен вестник, 1940, бр. 5 [Church newspaper, 1940, iss. 5], с. 6.

Църковен вестник, 1945, бр. 23-24 [Church newspaper, 1945, iss. 23-24], с. 5.

Църковен вестник, 1946, бр. 3-4 [Church newspaper, 1946, iss. 3-4], с. 12.

Църковен вестник, 1946, бр. 9-10 [Church newspaper, 1946, iss. 9-10], с. 13.

Църковен вестник, 1945, бр. 12-14 [Church newspaper, 1945, iss. 12-14], с. 7-8.

Църковен вестник, 1945, бр. 7-8 [Church newspaper, 1945, iss. 7-8], с. 5.

Църковен вестник, 1945, бр. 12-14 [Church newspaper, 1945, iss. 12-14], с. 7-8.

Църковен вестник, 1946, бр. 24 и 26 [Church newspaper, 1945, iss. 24-25], с. 16-17.

Църковен вестник, 1945, бр. 42-44 [Church newspaper, 1945, iss. 42-44], с. 5.

Църковен вестник, 1945, бр. 47-49 [Church newspaper, 1945, iss. 47-49], с. 11.

Църковен вестник, 1947, бр. 28-29 [Church newspaper, 1947, iss. 28-29], с. 3-4.

Църковен вестник, 1946, бр. 39 [Church newspaper, 1946, iss. 39], с. 1-2.

Църковен вестник, 1973, бр. 6 [Church newspaper 1973, issue 6], 6-7.